

KÜLTEPE'DEN “TANRININ KADEHİNİ İÇME” ÖRNEĞİ

Ömer KAHYA*

Öz

Hititçe metinlerde geçen “tanrıyı içmek” tabirinin ne anlama geldiği uzmanlar tarafından uzun süredir tartışılmaktadır. Bazıları “tanrının kadehini/bibrû-kabını içmek” ile “tanrıyı içmek” ifadelerinin aynı anlama geldiğini söylemektedir. Burada, ele aldığımız KT VII-a 294/t numaralı Kültepe tabletinde geçen ve bir yerlinin yemin etme şeklini yansıtan “onların tanrısının kadehini içecek” cümlesi üzerinde durulmuştur. Bu ifadeyi daha iyi anlayabilmek amacıyla Eski Asurca kaynaklar ve “tanrıyı içmek” hakkındaki Hititçe yayınlar gözden geçirilmiştir. Bir tanrının içilmesinin yanında kadeh dökerek yemin etme gibi bir uygulamanın her iki dönem metinlerinde de bulunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültepe, Hitit, tanrıyı içme, yemin etme, içme ordali

Abstract

An Example of “Drinking the Cup of a God” from Kültepe

The meaning of the phrase “to drink the god” has been a long debate among the scholars. Some assume that “to drink the cup of a god” has the same meaning with the “to drink a god”. The clause “He will drink the cup of their god” which reflects how an Anatolian takes an oath in a Kültepe text (KT VII-a 294/t) is evaluated here. In

* Ankara Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sumeroloji Anabilim Dalı, kahyao@ankara.edu.tr

order to understand this phrase better, not only the Old Assyrian sources but also the studies about “to drink a god” in Hittitology are reviewed in detail. Both, the practices of “drinking the god” and oath taking by pouring out of a cup are attested in the Old Assyrian and Hittite texts.

Keywords: Kültepe, Hittite, drinking a god, swearing an oath, drinking ordeal

Bu çalışmada üzerinde duracağımız ve Eski Asurca belgelerde ilk kez geçen “onların tanrısının kadehini içecek” tabiri, 1988 yılı kazılarında Kültepe’de bulunmuş ve büyük bir çoğunluğunu Asurlu tüccar Aššur-rē’i ile oğlu Pilah-İštar’a ait belgelerin oluşturduğu arşivdeki Kt 88/k 95/b numaralı metinde karşımıza çıkmaktadır. Hukukî içerikli bu metin, “Kültepe Tabletleri VII-a Aššur-rē’i Ailesinin Metinleri I. Cilt: Aššur-rē’i’nin Kendi Metinleri” adlı kitapta 294/t numarasıyla yayınlanmıştır.¹ Söz konusu ifadenin geçtiği tabletin arka yüzü kısmen hasarlı olmasına rağmen yazarlar tarafından kontekste uygun olarak tamamlanmıştır. Metinde aralarındaki ticarî bir anlaşmazlık nedeniyle Aššur-rē’i, İliš-tikal ve Happuala’nın “tanrı kapısı” anlamına gelen ve tanrı Asur’un *šugariā’um*’u ile hançerinin bulunduğu *bāb ilim*’de² hesaplaştıkları kayıtlıdır. Bu şahıslar arasındaki ticarî meselenin detaylarını bilmiyoruz fakat Aššur-rē’i, Happuala’nın kendisine gümüşün üç senelik fâizini verdiğini ve ondan, hissesi olan 25 çuvaldan başka arpa almadığını söylemektedir. Happuala ise gümüşün dört senelik fâizini ve İliš-tikal’in hissesi olan 15 çuval arpa verdiğini belirtmiştir. Yani her iki tüccar da farklı iddialarda bulunmaktadır. Sonrasında ise şu satırlar yer almaktadır (KT VII-a 294/t, 14-21):

... *Ha-pu-a-lá kà-sá-am ša i-li-šu-nu*

15. *i-ša-tí-ma 1 ½ ma-na KÙ.BABBAR*

[ù 15²] na-ru-uq še-am

A-[š]ur-SIPA a-na DINGIR-iš-tí-[kal]

[i]-da-an ù GÍR ša [A-šur]

[i-t]a-ma-ma

¹ Bayram-Kuzuoğlu, 2014 s. 524 vd.

² Günbatti’ya göre *bāb ilim*, bir mahkeme yeri olmanın yanında bir takım belgelerin düzenlendiği ve saklandığı bir çeşit noterlik hizmeti de yürüten bir kuruluştur. Bkz. Günbatti 1994: 199.

20. [x]+6 *na-ru-uq še-um i-[na]*

[x] *na-ru-uq i-ša-he-[er]*

¹⁴⁻²¹ ... *Happuala onların tanrısının kadehini içecek ve 1 ½ mina gümüşü ve 15² çuval arpayı Aššur-rē'ī, İliš-tikal'e verecek* ¹⁸⁻²¹ *ve (tanrı) Asur'un hançeri (huzurunda) yemin edecek ve x+6 çuval arpa, x çuval (içerisin)den tenzil edilecek ...*

Happuala'nın Kt 87/k 320: 21'de "tanrı Peruwa'nın rahibi" (*kumrum ša Peruwa*), ICK 1 13: 6-7'de "kraliçenin çobanı" (*rē'ū ša rubātim*) ve Kt n/k 32: 1-2 ve 32'de "tellallar başı" (*rabi nāgiri*) gibi unvanlarla anılmasından bir yerli şahıs adı olduğu hususunda şüphe etmemekte ve "onların tanrısı ..." ibaresindeki "onlar" ile yerlilerin kastedildiğini anlamaktayız. Happuala'nın bu eylemi gerçekleştirmesi üzerine beyanının esas alınacağı sonucu çıkarılmaktadır. Çünkü kadehi içmesinin ardından Aššur-rē'ī'nin Happuala'ya 1 ½ mina gümüşü ve belirli bir miktar arpayı vereceği kaydedilmiştir. Daha sonra Aššur-rē'ī'nin tanrı Asur'un hançeri huzurunda yemin edeceği ve kırık olduğu için bilemediğimiz sayıdaki çuval arpayı belirli bir miktardan düşeceği belirtilmektedir. Asurlu tüccarların tanrı Asur'un sembolleri olan hançer ya da *šugariā'um* önünde yemin ettiklerini biliyoruz fakat metnimizin bir yerlinin nasıl yemin ettiği hakkında verdiği bilgi son derece önemlidir.

"Kâse³, kadeh, kupa, maşrapa" gibi karşılıkları bulunan ve *kāsum ša ili-šunu išatti* cümlesinde geçen *kāsum*, Kültepe metinlerinde genellikle fonetik fakat çok nadir olarak da GAL Sumerogramı ile geçmektedir.⁴ Ele aldığımız ifade dışında Kültepe metinlerinde *šatū* "içmek" fiili ile "kadeh" kelimesinin birlikte geçtiği yerlerin sayısı oldukça azdır.⁵ Eski Asurca

³ Dilimizdeki kâse kelimesinin Farsça kökenli olduğu belirtilmiştir (TDK Türkçe Sözlük 2, 1998: 1229). Ancak "bardak, maşrapa, kadeh, kâse" karşılıkları bulunan Arapça "كأس" (*ke's*) kelimesi de kâse ile benzer seslere sahiptir. Dil akrabalığı bulunan Akadca ve Arapçadaki "kadeh" anlamındaki kelimelerin (*kāsum*, *ke's*) aynı kökten geldikleri açıktır. Eğer kâse kelimesi, dilimize Arapçadan geçmiş ise köken olarak Akadca *kāsum* kelimesine dayanmakta olduğu söylenebilir.

⁴ Dercksen 1996: 237.

⁵ Kt 91/k 422: 3-7) *a-le-e / i-lu-ú ša i-ta-mu-ú-ni NINDA ša né-ku-lu-ni kà-sà-am / ša ni-iš-tū-ú lu i-des-e* "Nerede (üzerine) yemin ettikleri tanrılar? Yediğimiz ekmeği, içtiğimiz kâseyi bilsinler!" bkz. Albayrak 2003: 60; aynı satırların farklı değerlendirilmesi için bkz. Veenhof 2017: 367. Burada da yine yeminden söz edilmektedir fakat "...içtiğimiz kadehi/kâseyi bilsinler" ifadesinin yemin ile ilgili olmadığını düşünüyoruz. Albayrak'ın belirttiği gibi bu cümle tanrılara yapılan bir sitem olmalıdır. Kt 92/k 176 numaralı metinde ise Ennam-Suen, Aššur-šamšī'ye şöyle demektedir: st. 6-8) *a-pu-na lá-ma kà-sà-am ni-iš-tū-ú / a-wa-ti-im lá-ta-wu-kum li-ba-tim lá ta-ma-lá* "Lütfen, kadehi içmeden önce sana bir şey söyleyeyim, sinirlenme!" bkz. Veenhof 2017: 322 vd.

belgelerden kadehin altın, gümüş, bronz gibi çeşitli madenlerden ve bazı değerli taşlardan yapıldığını biliyoruz.⁶ Değerli maden ve taşlardan yapılan kadehler, muhtemelen kült eşyası olarak kullanılıyordu. Nitekim mabet envanteri diyebileceğimiz Kt 94/k 670 numaralı metinde tanrıların huzurunda duran eşyalar arasında kadehler de sayılmaktadır: "... (tanrı) *Šarru-mātēn*'in önünde (duran) bir kadeh (tanrı) *Ukur'un* önünde (duran) gümüştan bir kadeh ve *parfüm şişesi*..."⁷ Başka bir belgede yine bir kadeh, tanrıça İshara ile ilişkili olarak geçmektedir.⁸ Kültepe'den ele geçen mühür baskılarında karşılaştığımız tanrıların tuttıkları kadehler, metinlerde bahsedilen tanrıların kadehlerine görsel örnek olarak kabul edilebilir. Bu bilgiler, Asurluların tanrılarına ait kutsal kadehlerin bulunduğunu göstermektedir.

Kültepe metinlerinde ilk defa karşılaştığımız fakat Hititçe metinlerde birçok örneği bulunan "tanrı ...'nın kadehini/*bibrū*-kabını içmek"⁹ ile "tanrı ...'yı içmek" ifadelerinin aynı anlama geldiğini kabul eden uzmanlar bulunmaktadır. Hititçe belgelerde çoğu zaman riton şeklinde tercüme edilen ve Sumerce "bir kuş, bir taş kap" anlamındaki BIBRA'dan¹⁰ Akadca'ya *bibrū* şeklinde geçen kelimenin Akadca sözlüklerde¹¹ "bir kuş", El Amarna ve Boğazköy metinlerinde ise "riton" anlamına geldiği kayıtlıdır. Heffron, Anadolu'daki hayvan biçimli kapları belirtmek için muğlak ve sınırlayıcı olduğundan ve bu kaplarla ilgisi olmayan bir şekle sahip, ayaksız ve bir uçla sona eren bir kabı çağrıştırdığından *bibrū* kelimesi için Yunanca "riton" terimini kullanmaz.¹² Bu nedenle biz de yazarların tercümeleri dışındaki yerlerde bu kaptan, *bibrū*-kabı olarak bahsedeceğiz. Kültepe'de yürütülen kazılarda birçok hayvan biçimli kap¹³ çıkmasına rağmen metinlerde *bibrū* kelimesi görülmez. Bu durum ilginçtir çünkü Kültepe'de yürütülen kazılarda Asurlu tüccarların evlerinden hayvan biçimli kapların çıktığını biliyoruz.¹⁴ Bu kapları tanıyan tüccarlar, tabletlerde hayvan biçimli kaplardan

⁶ Kadehlerin yapıldığı maden ve taşlarla ilgili metin yerleri için bkz. Gökçek 2003, s. 77.

⁷ Kt 94/k 670: 3-6) 1 *kà-sù-um ša* IGI *Ša-ru-ma-tē-en* ... 1 *kà-sù-um ša* KUG.BABBAR *ú ší-ku-tù-um ša* IGI *Ú-ku-ur* bkz. Barjamovic-Larsen 2008: 153; Larsen 2013: 275 vd.

⁸ TC 3, 106: 7-10) 1 *kà-sù-um a-na Iš-ha-ra ku-nu-ki-a* / *Pu-šu-<ke>-en₆ ub-lá-ki-im lá ub-lá-ki-im* "(Tanrıça) İshara için mühürle mühürlü bir kadeh(i) Püšu-kēn sana getirdi mi getirmedi mi?". Tanrıça İshara ile ilgili daha ayrıntılı bilgi ve tanrıların kadeh tutar vaziyette betimlendiği mühür baskısı örnekleri için bkz. Kuzuoğlu 2016: 29-54.

⁹ Hititçe metinlerde geçen kadeh (GAL) ve genellikle "riton" şeklinde tercüme edilen *bibrū* hakkında bkz. Coşkun 1969: 21 vd.

¹⁰ Bkz. ePSD, *bibra*.

¹¹ CDA 44; CAD B, 222 vd.

¹² Heffron 2014: 173.

¹³ Kazılardan elde edilen bu kaplar hakkında bkz. Özgüç 2005: 166 vd.

¹⁴ Aslan ve antilop biçimli kapların Asurluların ya da Anadolu'luların evlerinde bir çift olarak birlikte bulunduğunu dile getirilmektedir bkz. Özgüç 2005: 170.

bahsettilerse bile anlaşılın bunu *bibrû* kelimesini kullanarak yapmamışlardır. Eski Asur Dönemi'nde Mezopotamya menşeli arkeolojik eserler içerisinde Anadolu'da görülen hayvan biçimli kaplar ile karşılaşmamaktayız. Belki de kendi kültürlerinde bu tür kaplar bulunmadığından bunlar için diğer kaplara ait isimlerden birini kullanmış olabilirler. Yukarıda değindiğimiz gibi *bibrû* kelimesinin "riton" karşılığıyla sadece El Amarna ve Boğazköy metinlerinde kullanılması ve Irak'tan ele geçen arkeolojik eserler içerisinde hayvan biçimli kapların olmayışı, bu tür kapların Asurluların kendi kültürlerinde bulunmadığını destekler.

Bir tanrının içilmesi meselesi ise Hititoloji alanında uzun zamandır tartışılmaktadır. Uzmanlar bu ifade ile ne kastedildiği hususunda ayrılığa düşmüştür. Ağırlıklı olarak üzerinde durulan iki farklı görüş bulunmaktadır. İlki, "bir tanrının onuruna içilmesi" diğeri ise "bizzat tanrının kendisinin içilmesi"dir.

İlk olarak Puhvel, "tanrıyı içmek" tabirini "tanrının onuruna/şerefine içmek" olarak değerlendirmiş ve düşüncesini desteklemek için *eku-* "içmek" fiiliyle datif tanrı adlarının geçtiği yerleri örnek göstermiştir.¹⁵ Sonra Carruba bu görüşü desteklemek amacıyla metinlerden yeni örnekler sunmakta ve "ilk sefer (olarak) Gögün Güneş tanrısı(na) içer, ardından da [Fırtına tanrısın]a içer, sonra [Koruyucu tanrı]a içer, fakat (ayrıca) biz oturur (vaziyette) içeriz."¹⁶ cümlesinin "tanrının onuruna içmek" ile "tanrıyı içmek" ifadelerinin anlam bakımından eşitliğine kanıt sayılabileceğini söylemektedir.¹⁷

Melchert de "tanrı ... için içmek" ve "tanrı ...'yı içmek" tabirlerinin aynı anlamda yani "tanrı ...'nın (onuruna) içmek" karşılığında olduğunu ispatlamak için *šipant-* "içki sunmak, kurban sunmak" ve *šer arḫa wahnu-* "üzerinde ileri geri çevirmek" fiillerinin geçtiği cümlelerden örnekler sunmuştur. Böylelikle *eku-* fiilinin nesnesinin söz konusu ifade içerisinde datif ve akuzatif görünmesini izah etmeye çalışmıştır. Hatta Proto Hint-Avrupa dillerinde benzer durumların olduğunu göstermek için farklı dillerden örnekler vermektedir.¹⁸ Puhvel ise Melchert'in çalışmasındaki farklı dil ve fiillerden verilen örnekleri eleştirmiştir.¹⁹

¹⁵ Yazarın görüşü hakkında bkz. Melchert 1981: 245; Güterbock 1987: 122; Sevinç-Erbaşı 2013: 76.

¹⁶ KBo XV 25, Ay. 15-17: *nu ḫa-an-te-ez-z[i pa]l-ši* ^DUTU *ŠA-ME-E e-ku-z[i]* EGIR-*ŠU-ma A-N[A* ^DIŠ]KUR *e-ku-zi* EGIR-*ŠU-ma A-[NA* ^DLAM]A *e-ku-zi ak-ku-uš-ki-u-ya-ni-ma TUŠ-aš* [] bkz. Carruba 1966: 4 vd.

¹⁷ Carruba 1966: 40 vd.

¹⁸ Melchert 1981: 245-254.

¹⁹ Puhvel 2003: 54-57.

Soysal, Kammenhuber'in "tanrıyı içme" geleneğinin Hatti kökenli olduğu şeklindeki görüşüne dayanarak Hattice'deki "-n" datif sonekinin Hititçedeki akuzatif "-n" ile bir tutulduğu için bu ifadenin yanlışlıkla akuzatif düşünülerek Hititçeye uyarlandığı görüşündedir.²⁰ Hititçe metinlerde yer alan çeşitli tanrıların içilmesiyle ilgili ifadeleri, geçişlerine göre filolojik açıdan sınıflandırarak listelemiştir. Yazar, ifadenin datif anlaşılması gerektiği şeklindeki Puhvel'in görüşünü, Hattice verilerin de kuvvetle desteklediğini söylemektedir. Fakat şimdiye kadar bu ifadenin benzerine Hattice metinlerde rastlanmadığını da belirtir.²¹

Güterbock, "tanrıyı içmek" ifadesinin bazı uzmanların dile getirdiği gibi "tanrıya içirmek" ya da "tanrıya/tanrının onuruna içmek" olarak değil, birebir çevirisinde olduğu gibi "tanrıyı içmek" şeklinde anlaşılması gerektiği görüşündedir.²² "Tanrıya içirmek" teklifinin yanlış olduğunu, "*Onlar alhuitra-kadınına ve kurban beyine içmesi için verir ve onlar Güneş tanrısını içer*"²³ cümlesinden anlaşıldığını söylemektedir. Yazar, daha önceden Kammenhuber tarafından öne sürülen "tanrıyı içmek" ifadesinin "tanrının kadehini içmek" için bir kısaltma olduğu görüşünü de benimsemektedir. Buna dayanak olarak "*Fakat o eğer Ordunun Fırtına tanrısını içmezse, ^DLAMMA'nın kadehinden sonra o Kırın İstar'ını içer*"²⁴ cümlesini göstermektedir. Bu örnek, "tanrıyı içmek" ile "tanrının kadehini içmek" ifadelerinin aynı anlama geldiği iddiasını kuvvetlendirir. Yazarın verdiği bir diğer örnekte, AN.TAH.ŞUM bayramında içilen tanrılar sayıldıktan sonra "*Toplam: 15 kadeh*"²⁵ denilmektedir. Buradan tanrıları içme işinin kadeh ile yapıldığı ve her tanrı için bir kadehin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yazar ayrıca "*Sonra temizlerler. Kamamma'nın rahibine, Haşgalā ve Kralın Adı tanrılarını ayakta durur vaziyette kartal biçimli gümüş bir ritondan verirler. O onu (tanrıyı) toprak bir kadehe döker ve onu toprak kadehten içer.*"²⁶ cümlesinin sıvının tanrı ya da tanrının sıvı olduğunu kanıtlar gibi görüldüğünü söylemiştir.²⁷

²⁰ Soysal 2007: 735.

²¹ Soysal 2007: 736.

²² Güterbock 1987: 129.

²³ KUB 17.24 iii 22 vd.: nu ANA ^{SAL}alhuitra EN.SISKUR-ya NAG-na pianzi nu ^DUTU-un TUŠ-aš akuwanzi bkz. Güterbock 1987: 122.

²⁴ KBo 15.36 iii 6-7: mān ^DIŠKUR.KI.KAL<BAD>-ma UL ekuzi nu EGIR GAL ^DLAMMA ^DIŠTAR ŞĒRI ekuzi bkz. Güterbock 1987: 123.

²⁵ KUB 10.81 14: ŠU.NĪGIN 15 GAL-AM bkz. Güterbock 1987: 125.

²⁶ KUB 55.18 ii 6-11: našta' šanhanzi nu ^{LÜ}SANGA ^DKammamma ^DHaşagalā ŠA LUGAL-ya ŠUM-ŠU GUB-aš IŠTU BIBRI K[Ü.BABBAR] Á^{MUSEN} pianzi nan-za-kan katta ANA GAL.GIR₄ lahuwai nan-kan IŠTU GAL.GIR₄ ekuzi bkz. Güterbock 1987: 128.

²⁷ Metindeki kırık kısımların farklı tamamlanması ve tercüme edilmesi ile ilgili olarak bkz. Badalı 1991: 259; Klinger 1996: 452-453.

Heffron da söz konusu tartışma içerisinde bizzat tanrının içildiğini kabul edenler arasındadır. Çalışmasında uzmanların görüşlerine yer verdikten sonra "tanrıyı içmek" ifadesinin şimdiye kadar filolojik düzeltmeler ve anlam kaymalarıyla izah edilmeye çalışıldığını fakat Hitit inancının daha geniş bağlamı içerisinde ve arkeolojik kanıtlarla bağlantılı olarak araştırılmadığını söylemektedir.²⁸ Hayvan biçimli kaplar, kadehler ve insan biçimli kaplar üzerinde duran yazar Kültepe'den örneklere de yer vermiş ve *kārum* döneminde tanrı içmenin var olduğunu kesin olarak söylemenin mümkün olmadığını ancak kullanımdaki özel eşyaların buna uygun olduğunu dile getirmiştir.²⁹

Sevinç-Erbaşı, bizzat tanrının içildiği şeklindeki düşüncüyü benimseyen diğer bir uzmandır. Çalışmasında konuyu ele almış ve birçok yazarın görüşüne yer vermiştir.³⁰ Cenaze törenleriyle ilgili metinleri incelediği kısımda yer alan KUB 39.33+KUB 39.34: 5-11'deki bilgiler, "tanrıyı içme" tabirinin "tanrının kadehini içme" ile aynı anlama gelip gelmediği hakkındaki tartışmalara nokta koyabilecek niteliktedir: "... çağrıldı, ondan sonra kupaları (kadehleri) şu şekilde tanzim etti: Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Koruyucu Tanrı, Yer'in Güneş Tanrıçası hepsini ayrı ayrı 1 defa içer, ve sonra onun (ölünün) ruhunu İyi Gün Tanrısı'nu anarak 3 defa içer".³¹ Her tanrı için bir kadeh söz konusudur ve kadehle içilen tanrıdır. Arkasından ölünün ruhu da yine tanrılar gibi içilmektedir.

Tanrı(nın kadehini) içme ile ilgili Hititçe belgelerin verdiği bilgilere ve uzmanların değerlendirmelerine ulaşabildiğimiz ölçüde göz atık. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla KT VII-a 294/t'deki gibi tanrının kadehini içmenin yeminle ilişkisini gösteren ifadelere sadece KUB 13.4 (CTH 264.A) numaralı metinden ulaşılmaktadır:

"... Eğer siz genç hayvanları tanrılara derhal vermezseniz ve (aksine) onları kendiniz hemen yerseniz ya da onları amirimize gönderirseniz ve ardından o ortaya çıkarsa o size ölüm cezasıdır. Fakat (kimin yaptığı) ortaya çıkmazsa onları getirdiğiniz zaman tanrılar önünde şöyle açıklayın: Eğer bu genç hayvanları kendimiz için istediyseniz ya da onları amirimize verdirdiyseniz ya da eşlerinize, çocuklarınıza ya da bir başkasına verdirdiyseniz, tanrılarının ruhunu gücendirdik ..." Sonra siz tanrının ruhunun³² BIBRUsunu

²⁸ Heffron 2014: 167.

²⁹ Heffron 2014: 184.

³⁰ Sevinç-Erbaşı 2013: 75 vd. Burada değinmediğimiz Haas ve Rosenkranz gibi bazı uzmanların görüşlerine yine aynı yayından ulaşılabilir.

³¹ Sevinç-Erbaşı 2013: 299.

³² Burada yazarın "tanrının kendi ritonunu içeceksiniz" tercümesi yerine Heffron'un "tanrının ruhunun BIBRUsunu içeceksiniz" çevirisini tercih ettik. Cenaze törenlerinde ölünün ruhunun içilmesi gibi burada da tanrının ruhundan, yani tanrının varlığından içildiğine inanılıyor olmalıdır.

*tamamen içeceksiniz. Eğer masumsanız (o zaman) koruyucu tanrınızdır. (Fakat) eğer siz suçluysanız o zaman siz eşleriniz ve çocuklarınızla birlikte mahvolun.*³³

Heffron³⁴, burada masumiyeti ya da suçluluğu tespit etmek için kullanılan “tanrının ruhunun *BIBRU*’sunu içme”nin bir tanrının ya da tanrı sembolünün huzurunda yemin alma uygulamasını çağrıştırdığını ve tanrıyı içme eyleminin değerlendirilmesinde son derece önemli olduğunu söyler. Ona göre bu eylem, bir kimsenin iletişim yoluyla (kadehini) içtiği tanrılardan onaylanmayı ve iyilik görmeyi istemesi olarak anlaşılabilir.³⁵ Satırlardan *bibrû*-kabından içildiğine inanılan şeyin tanrının ruhu olduğunu da öğrenmekteyiz. Anlaşılan aslında “tanrıyı içmek” tabiri ile kastedilen tanrının ruhunun kadeh ya da *bibrû* ile içilmesidir. Böylelikle KT VII-a 294/t’de Happuala’nın kadehten içeceğine inanılan şeyin tanrının ruhu olduğunu düşünebiliriz.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda karşılaştığımız ilahi onay almak amacıyla bir tanrının kadehini içerek yemin etmenin Hititler döneminde de devam ettiğini yukarıdaki satırlar göstermektedir. Bu durum, 2. binyılda Anadolu’lu yerliler tarafından uygulandığını bir Kültepe metninden (Kt n/k 504) öğrendiğimiz su/nehir ordalini akla getirmektedir. Adını bilemediğimiz bir şehir devletine karşı Tawinia kralı ile işbirliği yaptığı düşünülen Aşşur-taklaku isimli tüccar için kârum yetkilileri kral ve kraliçeye “sizin şehrinizin bir yerlisi gibi (aklanmak için) nehre gitsin!”³⁶ demektedir. KT VII-a 294/t ve Hititçe metinlerde geçen “tanrının kadehini/*bibrû*-kabını içme” eylemi de yine tanrıların yargılamasına başvurma yöntemi olan ordalin bir türüdür. Nitekim Miller KUB

³³ KUB 13.4 IV 43-55: ⁴³*na-an-ši i-ia-at-tén ma-a-an hu-u-el-pi*, DINGIR^{MES}-*aš hu-u-da-a-ak ul* ⁴⁴*ú-da-at-te-ni na-at šu-ma-[(aš)] hu-u-da-ak ez-za-at-te-ni* ⁴⁵*na-aš-ma-at A-NA MAH-RI-KU*, -NU *up-pa-at-te-ni EGIR*, -*ez-zi-an-ma-at*, ⁴⁶*iš*, -*du-wa-a-ri nu-uš-ma-ša-at* SAG, -DU *aš wa-aš-tül ma-a-an-ma-at ul-m[(a)]* ⁴⁷*iš-du-wa-a-ri na-at ú-da-at-te-ni ku-e-da-ni me-e-hu-ni* ⁴⁸*nu-uš-ma-aš-kán PA-NI DINGIR-LI* *ki-iš-ša-an an-da pé-e-da-at-te-ni* ⁴⁹*ma-a-an-wa-za ki-i hu-u-el-pi an-ze-el ZI-ni hu-u-da-a-ak* ⁵⁰*pi-ia-u-e-en na-aš-ma-wa-ra-aš A-NA MAH-RI-NI na-aš-ma A-NA DAM^{MES}-NI* ⁵¹*DUMU^{MES}-NI na-aš-ma ta-me-e-da-ni UN-ši pi-ia-u-e-en* ⁵²*DINGIR^{MES}-aš-ma-wa-kán ZI-an za-am-mu-ra-a-u-e-en na-aš-ta BI-IB-RU DINGIR-LI* ⁵³*ZI-aš ar-ḫa e-ku-ut-te-ni nu-za ma-a-an pár-ku-wa-e-eš* ⁵⁴*šu-me-el* ^d*LAMMA-KU-NU ták-ku-za *pa*-ap-ra-an-te-eš-ma na-aš-ta QA-DU* ⁵⁵*DAM^{MES}-KU-NU DUMU^{MES}-KU-NU ḫar-ak-te-ni* bkz. Miller 2013: 262.

³⁴ Yazar çalışmasında şu satırların tercümesini vermiştir: (KUB 13.4 IV 52-54): “*Biz küskün tanrılara sahibiz. Siz tanrının ruhuna ait BIBRU’yu içeceksiniz ve eğer siz temiz (masum) iseniz, sizin Koruyucu Tanrınız (nedeniyledir); fakat eğer siz kirli (suçlu) iseniz, siz eşlerinizle ve çocuklarınızla helak olacaksınız*” Heffron 2014: 178.

³⁵ Heffron 2014: 179.

³⁶ Kt n/k 504, 21-22: *ki-ma DUMU a-li-kà a-na i-id li-li-ik* bkz. Günbattı 2000: 73 vd. Ortaçağ’da nehir ordalinin benzeri olan, suçla itham edilen bir kimsenin suya batırıldığı ve batarsa masum batmazsa suçlu kabul edildiği “soğuk su ordali”nin İngiltere’de uygulandığı bilinmektedir. Bkz. Hill 2014, s. 34.

13.4 IV 43-55'teki örnek için "içme ordali (drinking ordeal)" tabirini kullanmaktadır.³⁷ "Acı su içme ordali" olarak anılan benzer bir uygulama ile Tevrat'ta da karşılaşmaktayız. Karısı tarafından aldatıldığını düşünen bir adamın kâhine başvurması üzerine gerçekleştirilen acı su içme ordali ile yukarıdaki örnekler büyük benzerlikler göstermektedir.³⁸ Boyce, Zerdüştlükte ateş ordalinin yanı sıra sülfürlü su içme ordalinin de uygulandığını ve yalan söyleyen kimsenin içtiği sülfür tarafından yakılacağına inanıldığını söylemektedir.³⁹

Kültepe'den ordal örneklerine baktığımızda içme ordali ticari bir anlaşmazlık üzerine, nehir ordali ise bir kimsenin düşman kral ile bir şehir devletine karşı işbirliği yapıp yapmadığının anlaşılması için talep edilmektedir. Hangi ordalin uygulanacağı ise suçun ağırlığına ve türüne bağlı gibi görünmektedir. Mezopotamya'da çoğunlukla zina ya da büyücülükle itham edilen kişiler için çeşitli dönemlerde uygulandığını bildiğimiz "nehir ordali" ile Hititçe metinlerde de karşılaşmaktayız.⁴⁰ Suçlu

³⁷ Yazar Ura şehri yaşlılarının da gümüş bir riton ile içme ordali gerçekleştirdiklerinden bahsetmektedir bkz. Miller 2013: 389.

³⁸ Çölde Sayım 5: ¹RAB Musa'ya şöyle dedi: ¹²"İsrail halkına de ki: 'Eğer bir adamın karısı yoldan çıkar, ona ihanet eder, ¹³başka bir adamla yatar, kirlendiği halde bu olayı kocasından gizlerse ve tanık olmadığı için kadının yaptığı ortaya çıkmazsa, ¹⁴koca karısını kıskanır, ona karşı yüreğinde kuşku uyanırsa, kadın suçluysa ya da suçlu olmadığı halde kocası onu kıskanır, ona karşı yüreğinde kuşku uyanırsa, ¹⁵adam karısını kâhine götürecektir. Karısı için sunu olarak efanın onda biri kadar arpa unu alacak. Üzerine zeytinyağı dökmeyecek, günlük koymayacak. Çünkü bu kıskançlık sunusudur. Suçu anımsatan anımsatma sunusudur. ¹⁶"Kâhin kadını öne çağırıp RAB'bin önünde durmasını sağlayacak. ¹⁷Sonra, toprak bir kabın içine kutsal su koyacak. Konutun kurulu olduğu yerden biraz toprak alıp suya katacak. ¹⁸ Kadını RAB'bin önünde durdurduktan sonra onun saçını açacak, anımsatma sunusu, yani kıskançlık sunusunu eline verecek. Kendisi de lanet getiren acı suyu elinde tutacak. ¹⁹Sonra kadına ant içirtip şöyle diyecek: 'Eğer başka bir adam seninle yatmadıysa, kocanla evliyken yoldan çıkıp günah işlemediysen, lanet getiren bu acı su sana zarar vermesin. ²⁰Ama kocanla evliyken yoldan çıkıp başka biriyle yatarak günah işlediysen ²¹-kâhin kadına lanet andı içirtip şöyle diyecek - RAB sana eriyen kalça, şişen karın versin. RAB halkın arasında seni lanetli ve iğrenç duruma düşürsün. ²²Lanet getiren bu su karnına girince karnını şişirsin, kalçanı eritsin. ""O zaman kadın, amin, amin diyecek. ²³"Kâhin bu lanetleri bir kitaba yazıp acı suda yıkayacak. ²⁴Lanet getiren acı suyu kadına içirecek. Su kadının içine girince acılık verecek. ²⁵Kâhin kadının elinden kıskançlık sunusunu alacak, RAB'bin huzurunda salladıktan sonra sunağa getirecek. ²⁶Kadının anılma payı olarak sunudan bir avuç alıp sunakta yakacak. Sonra kadına suyu içirecek. ²⁷Eğer kadın kocasına ihanet etmiş, kendini kirlenmişse, lanet getiren suyu içince acı duyacak; karnı şişip kalçası eriyecek. Halkı arasında lanetli olacak. ²⁸Ama kendini kirlenmemişse, temizse, zarar görmeyecek, çocuk doğurabilecek. ²⁹"Kıskançlık yasası budur. Bir kadın yoldan çıkar, kocasıyla evliyken kendini kirlenirse, ³⁰ya da bir koca karısını kıskanır, ona karşı yüreğinde kuşku uyanırsa, kâhin kadını RAB'bin önünde durduracak, bu yasayı ona uygulayacak. ³¹Kocasını herhangi bir suçtan suçsuz sayılacak, kadını suçunun cezasını çekecek."" bkz. Kutsal Kitap 2016: 141-142.

³⁹ Boyce 1996 s. 35.

⁴⁰ Mezopotamya menşeli metinlerde karşılaşılan nehir ordali örnekleri için bkz. Öz 2015: 196. Hititçe metinler için bkz. Laroche 1973: 179-189.

olduğu düşünülen ve bu yüzden nehre atılan kimsenin masum ise Nehir tanrısı tarafından yaşatılacağına, suçlu ise öldürüleceğine inanılmaktaydı.

Hititçe bir başka metinden tanrının kadehini/*bibrû*-kabını içmeye benzer ve yine yeminle ilişkili başka bir uygulamanın bulunduğunu öğreniyoruz. Kralın temizliğiyle ilgilenen köleler için talimatları ve yemin yükümlülüklerini içeren IBoT 4.5(+)*KUB* 13.3 II 25'-30' (CTH 265.1) mutfak görevlilerine şöyle denilmektedir:

“... sizler kralın ruhuna⁴¹ her ay devamlı olarak yemin edin. Seramik bir kadehi su ile doldurun ve Güneş tanrısının önünde onu tamamen dökün ve şöyle söyleyin: “Her kim kirliliğe neden olur ve krala kirliliği su verirse tanrılar onun ruhunu su gibi akıtsın!”⁴²

Görevlilere vazifelerini düzgün bir şekilde yerine getireceklerine dair her ay yemin ettirildiğini görüyoruz. Bunun için Güneş tanrısının önünde seramik bir kadehten su dökmeleri istenmektedir. İçme ordalından farklı olarak burada “içme” yerine “dökme” eylemi söz konusudur. İki uygulamada da beddua cümlesi yer almaktadır ancak içme ordali örneğinde beddua zanlının ailesini de kapsamaktayken buradaki beddua sadece yemin sahibine yöneliktir. Bir kadehi dökerek yemin etmeyi, yine Kültepe’de bulunmuş bir anlaşma metni olan Kt n/k 794’ten bilmekteyiz:

“Tanrı Asur’a, tanrı Adad’a, ölümler diyarına ve babasının ruhuna elini kaldırdı. Sofrasını/masasını ve tahtını devirdi ... ve kadehini doldurdu ve döktü. Kral şöyle söyledi:⁴³ Onlar (kralın mâiyeti) şöyle söyledi: Eğer yemininizi bozarsak kanımız (bu) kadeh gibi dökülsün.”⁴⁴

⁴¹ Miller, st. 25’teki LUGAL-wa-aš ZI-ni yazılışını “kralın şahsına” şeklinde tercüme edilmiştir fakat KUB 13.4 IV 52’deki gibi “kralın ruhuna/ruhu için” şeklinde değerlendirmeyi daha uygun buluyoruz.

⁴² IBoT 4.5(+)*KUB* 13.3 II 25'-30' (CTH 265.1): ^{25LÜ}zu-up-pa-a-la-aš LUGAL-wa-aš ZI-ni še-er ITU-mi ITU-mi ²⁶li-in-ki-iš-ke-tén DUG.GIR₄-aš GAL-in ú-wi₅-te-ni-it ²⁷šu-u-ni-iš-tén na-an-kán ^dUTU-i me-na-aḥ-ḥa-an-da ²⁸ar-ḥa la-aḥ-ḥu-tén nu ki-iš-ša-an te-e-tén ²⁹ku-iš-wa pa-ap-ra-tar i-ia-zi nu-wa LUGAL-i *x* ³⁰ḥar-ra-an, wa-a-tar pa-a-i *x x* nu-wa-kán a-pé-e-el ZI-an DINGIR^{MEŠ} ú-wi₅-te-na-aš i-wa-ar ar-ḥa la-a-aḥ-ḥu-wa-tén bkz. Miller 2013: 80 vd.

⁴³ Larsen bu kısmı II. kalıpta “dağıtmak, saçmak, hiçe çevirmek, boşa gidermek” gibi anlamlara sahip *sapāhu* fiiliyle ilişkilendirmiş olacak ki “Kral şöyle söyledi: “Beni hiçe çevirsin ...” şeklinde tercüme etmiştir: bkz. Larsen 2015: 153. Fakat *ù-sà-pi-hi-ni* yazılışındaki “ù” işareti genellikle fiil çekimlerinde kullanılmaz ve bu metindeki diğer fiil çekimlerinde de tercih edilmemiştir. Ayrıca bu şekilde yazıldığını varsaysak dahi prekatif tercüme etmek pek mümkün görünmemektedir. *Sapāhu* ile izah etmeye çalışıldığında *ù-sà-pi-hi-ni* yazılışı ancak fiilin II. kalıp geçmiş zaman çekimi olarak değerlendirilebilir.

⁴⁴ Kt n/k 794, 29-42: ²⁹⁻³³a-na A-šur a-na ^dIM a-na er!-ší-tim ù e-tá-me ša a-bi-šu / qá-sú i-ší / pá-šu-ur-šu ú ku-sí-šu i-ba-la-kà-at ru!-qá!-am ³⁴⁻³⁸ù ká-sú ú-ma-li-ma it-bu-uk um-ma

Kralın söyledikleri açık değildir ancak burada bir beddua cümlesi beklenmektedir. Son cümlede yer alan "onlar" ifadesiyle kastedilen kişiler, antlaşma maddelerinin uygulanmasından sorumlu, kralın altındaki yöneticiler olmalıdır. Hititçe metinde geçen kralın temizliğinden mesul görevlilerle adını ve yönettiği şehri bilemediğimiz Anadolu bir kralın mâiyetinin aynı şekilde yemin etmeleri dikkat çekicidir. İkisinde de bir bağlayıcılık ve yükümlülük altına girme söz konusudur. Birinde göreve, diğesinde ise antlaşmaya bağlı kalınacağına dair yemin edilmektedir.

Eski Türklerde de iki devlet arasındaki antlaşmalarda ve kan kardeşi olurken edilen yeminlerde yine bir kadehten çeşitli sıvılar içilmektedir.⁴⁵ Dilimizdeki "ant/yemin içme" tabiri bu eski âdetten gelmektedir. İbnü'l-Fakîh, X. yüzyıldan kalma eserinde bu âdetle ilgili şöyle söylemiştir: "Türkler bakırdan yapılmış bir put önünde yemin ederler. Putun önünde su dolu bir kap bulunur. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlar. Kabin altında bir tane kadın pantolonu bulunur. Yemin eden 'andımı bozarsam kadın pantolonu giyimim olsun, beni buğday gibi biçsinler, yüzüm altın gibi sararsın' der."⁴⁶ Yemin ederken bir tanrı heykelinin huzurunda su dolu bir kabin bulunması ve ardından beddua edilmesi IBoT 4.5(+)-KUB 13.3 ve Kt n/k 794'te aktarılanlarla benzerlik gösterir.

Hititçe kaynaklarda çokça karşılaşılan ve ordal amaçlı olmayan kralın (bazen kraliçe ve prens de dâhil olur) ve bazı din adamlarının çeşitli törenlerde tanrıyı içmesi, muhtemelen tören boyunca yönetici olarak tanrıyı temsil etmek amacıyla yapılıyordu. Nitekim içme ordalinde tanrıyı içen kimse ile söz konusu tanrı arasında bir bağ kurulduğuna inanıldığı açıktır. Törenlerde çeşitli tanrıları içerek onlarla bütünleşen kralın bir tür kutsallık ve belki de meşruiyet kazandığına inanılıyor olabilir. Cenaze törenine ait bir metinde eski kralın ruhunun muhtemelen yeni kral olacak kişi tarafından içildiği kayıtlıdır.⁴⁷ Eğer böyleyse yeni kralın kendisini eski kralla özdeşleştirmek ve bu yolla meşruiyetini güçlendirmek istediği düşünülebilir.

Tanrının kadehini ya da *bibrû*-kabını içme ve bir kadehteki sıvıyı dökme ile ilgili Hititçe ve Eski Asurca belgelerden edindiğimiz bilgiler; içme ordaline bir suçun tespiti için, kadeh dökerek yemin etmeye ise bir yükümlülük ve anlaşma durumu söz konusu olduğu zaman başvurulduğunu göstermektedir. Biri geçmiş, diğeri ise gelecek hakkındadır. Günümüzde ise

*ru-ba-ú-um-ma x-ZU-i-ma AZ/UG-li-IZ/ma ú-sà-pi-hi-ni*³⁹⁻⁴²*um-ma šu-nu-ma šu-ma ma-mi-it-ku-nu ni-na-dí da-ma-ni ki-ma kà-si-im lu ta-bi-ik.* bkz. Çeçen-Hecker 1995: 35 vd.

⁴⁵ Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş 2009: 97-106.

⁴⁶ İnan 1948: 280.

⁴⁷ Sevinç-Erbaşı 2013: 324.

bir beyanın doğruluğuna dair edilen yeminle bir sözün tutulacağına dair edilen yemin için bir ayırım gözetilmeksizin aynı kelime kullanılır ve yeminin güvenilirliğini veya bağlayıcılığını artırmak için kutsal kitaplara el basma⁴⁸, tanrıyı şahit tutma, (gündelik hayatta) kendi ve ailesi üzerine beddua etme gibi yukarıdaki örneklere benzer yöntemlerle karşılaşılır.

Toparlayacak olursak burada ele aldığımız KT VII-a 294/t nolu Kültepe tabletinde geçen “onların tanrısının kadehini içecek” cümlesiyle Hititologları nasıl anlaşılması gerektiği noktasında görüş ayrılığına düşüren ve Hititçe metinlerde “tanrıyı içmek/tanrının kadehini içmek” şeklinde ifade edilen dini uygulamanın daha eskiye dayandığı anlaşılmıştır. Tanrıyla bütünleşmek ve böylelikle ilahî bir temsiliyet kazanmak amacıyla yapıldığını düşündüğümüz “tanrı(nın kadehini/*bibrú*-kabını) içmek” eyleminin aynı zamanda ordal olarak da uygulandığı tespit edilmiştir. KT VII-a 294/t’deki örnek için Anadolu’nun ilk yazılı belgeleri olan Kültepe metinlerinden birinde geçmesi nedeniyle Hititçe metinlerde, Tevrat’ta ve Zerdüşt kaynaklarında çeşitli formlarıyla karşılaştığımız içme ordalının en eski görünümüdür diyebiliriz. Ayrıca nehir ordali gibi kadeh(ten sıvı) dökerek yemin etmenin de bu iki dönemde var olduğu görülmüştür. Anadolu’da yaşamış toplumların gelenek ve inançlarını daha iyi anlayabilmek için Eski Asur ve Hitit dönemlerindeki yazılı belgelerde yer alan bilgilerin birlikte değerlendirilmesinin ne kadar önemli olduğu bir kez daha anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Albayrak vd. 2015: İ. Albayrak – H. Erol – M. Çayır, *Cahit Günbattı’ya Armağan (Studies in Honour of Cahit Günbattı)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Alparslan 2007: M. Alparslan – M. Doğan-Alparslan – H. Peker, *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA (Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol)*, İstanbul 2007.
- Avşar 2015: B. Z. Avşar, “Biat’tan Yemin’e... Kamusal Sorumluluk Üstlenenlerin ve Temsilcilerinin And İçmesi”, *Gazi Türkiyat 10*, 2012, 15-61.
- Badalı 1991: E. Badalı, *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, (TH 14/1) Heidelberg 1991.

⁴⁸ İngiltere, Romanya, Yunanistan gibi birçok Avrupa ülkesi, Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail’de göreve başlayan milletvekilleri ile devlet başkanları kendi inançlarına ait kutsal kitaplara el basmaktadır bkz. Avşar 2015: 25 vd.

- Barjamovic-Larsen 2008: G. Barjamovic - M. T. Larsen, "An Old Assyrian Incantation against the Evil Eye", *Altorientalischen Forschungen* 35/1, 2008, 144-155.
- Bayram-Kuzuoğlu 2014: S. Bayram-R. Kuzuoğlu, *Kültepe Tabletleri VII-a Aşşur-rē'ī Ailesinin Metinleri I. Cilt: Aşşur-rē'ī'nin Kendi Metinleri*, TTKY, Ankara 2014.
- Boyce 1996: M. Boyce, *A History of Zoroastrianism, Volume One: The Early Period*, Leiden-New York-Köln 1996.
- CAD *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago 1956vd.
- Carruba 1966: O. Carruba, *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijanša*, Studien zu den Boğazköy-Texten, Heft 2, Wiesbaden 1966.
- CDA J. Black - A. George - N. A. Posgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden 2000.
- Çeçen-Hecker 1995: S. Çeçen - K. Hecker, "'ina mātika eblum", Zu einem neuen Text zum Wegerecht in der Kültepe-Zeit", *AOAT Band. 240*, Münster 1995, 31-41,
- Coşkun 1969: Y. Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C. XXVII S. 3-4*, Ankara 1969, 1-61.
- Dercksen 1996: J. G. Dercksen, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, PIHANS, Leiden, İstanbul 1996.
- Durmuş 2009: İ. Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Ant", *Millî Folklor* 84, 2009, 97-106.
- ePSD S. Tinney et al., *The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary*(<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.htm>) 2006.
- Gökçek 2003: L. G. Gökçek, "Kültepe Metinlerinde Geçen Kaplar", *ArAn VI/2*, Ankara 2003: 73-87.
- Günbattı 1994: C. Günbattı, "Kültepe Tabletlerine Göre Kadımların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi I. Cilt*, TTKY, Ankara 1994, 191-200.
- Günbattı 2000: C. Günbattı, "Eski Anadolu'da "Su Ordali"", *ArAn* 4, Ankara 2000, 73-88.
- Güterbock 1987: H. G. Güterbock, "To drink a God", *XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, 6-10/VII/1987 İstanbul*, Ankara 1987 121-129.
- Heffron 2014: Y. Heffron, "The Material Culture of Hittite 'God-drinking'", *JNER* 14, 2014, 164-85.
- Hill 2014: T. D. Hill, "The Weight of Love and the Anglo-Saxon Cold Water Ordeals", *Reading Medieval Studies* 40, 2014, 34-53.

- İnan 1948: A. İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda Ant”, *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi VI/4*, 1948, 279- 290.
- Klinger 1996: J. Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, (StBoT 37) Wiesbaden 1996.
- Kutsal Kitap 2016: *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi/Yeni Yaşam Yayınları, Korea 2016.
- Kuzuoğlu 2016: R. Kuzuoğlu, “Eski Asur Kaynaklarında Tanrıça İşhara ve Akrep Sembölü”, *ArAn 10/2*, Ankara 2016: 29-54.
- Laroche 1973: E. Laroche, “Fleuve et ordalie en Asie Mineure hittite”, in *Fs Otten*, 1973, 179-189.
- Larsen 2013: M. T. Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-b: The Archive of Şalim-Aşşur Family Volume 2: Ennam-Aşşur*, TTKY, Ankara 2013.
- Larsen 2015: M. T. Larsen, *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge 2015.
- Melchert 1981: H. C. Melchert, “‘God-Drinking’: A Syntactic Transformation in Hittite”, *Journal of Indo-European Studies 9*, 1981, 245-254.
- Miller 2013: J. L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts (SBL 31)*, Atlanta 2013.
- Öz 2015: E. Öz, “Eski Mezopotamya’da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *İ. Albayrak – H. Erol – M. Çayır (eds.), Cahit Günbbattı’ya Armağan*, Ankara 2015, 185-202.
- Özgüç 2005: T. Özgüç, *Kültepe, Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Puhvel 2003: J. Puhvel, “God-Drinking and Beyond”, *Historische Sprachforschung 116*, 2003, 54-57.
- Sevinç-Erbaşı 2013: F. Sevinç-Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Soysal 2007: O. Soysal, “‘Tanrı İçmek’ Hitit Kült Teriminin Hatti Dili Işığında Yeni Bir Yorum Denemesi”, *M. Alparslan – M. Doğan-Alparslan – H. Peker (eds.), Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA*, İstanbul 2007, 731-737.
- TDK 1998: Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 1-2*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.
- Veenhof 2017: K. R. Veenhof, *Kültepe Tabletleri VIII: The Archive of Elamma, son of Iddin-Suen, and his Family (Kt. 91/k 285-568 and 92/k 94-187)*, TTKY, Ankara 2017.